ZAXIRA MENEJMENTI. JIT (JUST - IN -TIME)

Xudaynazarova Dilnoza Gafurovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
“Buxgalteriya hisobi” kafedrasi katta o’qituvchisi
tel +998937284308,
e-mail: dilnozaxudaynazarova17@gmail.com

Ro‘ziboyev Jamshid
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.20342458

Annotatsiya. Mazkur maqolada korxonalarda zaxira menejmentini samarali tashkil etishning zamonaviy yondashuvlari hamda JIT (Just-in-Time) tizimining iqtisodiy ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqot davomida ishlab chiqarish va ta’minot jarayonlarida ortiqcha zaxiralarni kamaytirish, resurslardan oqilona foydalanish hamda xarajatlarni optimallashtirish masalalari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, JIT tizimining korxona faoliyatida ishlab chiqarish uzluksizligini ta’minlash, ombor xarajatlarini qisqartirish va boshqaruv qarorlarining aniqligini oshirishdagi o‘rni yoritilgan. Maqolada zaxira boshqaruvi samaradorligini oshirishga ta’sir etuvchi omillar, logistika va ta’minot tizimidagi muammolar hamda ularni bartaraf etish mexanizmlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqot natijasida JIT konsepsiyasini mahalliy korxonalarda qo‘llash ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish, moliyaviy barqarorlikni kuchaytirish va raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qilishi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: Zaxira menejmenti, JIT tizimi, Just-in-Time, ishlab chiqarish xarajatlari, logistika, ta’minot zanjiri, ombor boshqaruvi, tannarx, boshqaruv hisobi, samaradorlik, resurslardan foydalanish, operatsion boshqaruv, korxona raqobatbardoshligi, ishlab chiqarish jarayoni, iqtisodiy samaradorlik.

Kirish. Zamonaviy global iqtisodiyot sharoitida korxonalar faoliyatida resurslardan samarali foydalanish va xarajatlarni optimallashtirish masalasi strategik ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, ishlab chiqarish va ta’minot zanjirini boshqarishda zaxiralarni to‘g‘ri rejalashtirish korxonaning raqobatbardoshligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Zaxira menejmenti ortiqcha materiallar to‘planishini oldini olish, ishlab chiqarish uzluksizligini ta’minlash hamda moliyaviy resurslarni samarali taqsimlashda muhim rol o‘ynaydi. Shu nuqtayi nazardan, JIT (Just-in-Time) tizimi zamonaviy ishlab chiqarish va logistika tizimlarida keng qo‘llanilayotgan samarali yondashuvlardan biri sifatida e’tirof etiladi. Ushbu tizimning asosiy maqsadi materiallarni aynan kerakli vaqtda yetkazib berish orqali ombor xarajatlarini kamaytirish va ishlab chiqarish jarayonida ortiqcha zaxiralarni bartaraf etishdan iborat. Mazkur yondashuv Toyota ishlab chiqarish tizimi tajribasidan kelib chiqqan bo‘lib, bugungi kunda ko‘plab xalqaro korxonalarda muvaffaqiyatli qo‘llanilmoqda. Biroq JIT tizimini joriy etish ma’lum darajada tashkiliy, logistika va ta’minot zanjiri barqarorligini talab qiladi. Shu sababli, ushbu maqolada zaxira menejmentining nazariy asoslari, JIT tizimining afzalliklari hamda uni amaliyotga tatbiq etishdagi muammolar ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi korxonalarda zaxira boshqaruvi samaradorligini oshirishda JIT konsepsiyasining o‘rnini aniqlash va uning iqtisodiy natijalarini baholashdan iborat. Shuningdek, ishlab chiqarish jarayonida zaxiralarni minimallashtirish orqali xarajatlarni qisqartirish va resurslardan oqilona foydalanish imkoniyatlari o‘rganiladi. Ushbu yondashuv korxonalarning moliyaviy barqarorligini oshirish bilan birga, ishlab chiqarish jarayonlarida moslashuvchanlikni kuchaytiradi. Shuningdek, bugungi kunda O‘zbekiston sanoat korxonalarida ham zamonaviy boshqaruv tizimlarini joriy etish, jumladan JIT tamoyillaridan foydalanish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ushbu maqola nazariy va amaliy yondashuvlarni uyg‘unlashtirgan holda zaxira menejmenti tizimini takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqishga yo‘naltirilgan. Tadqiqotda korxonalarda ortiqcha zaxira saqlash bilan bog‘liq iqtisodiy yo‘qotishlar, logistika uzilishlar hamda talab va taklif o‘rtasidagi nomutanosibliklar tahlil qilinadi. Natijalar esa boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonida amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, korxonalarda samaradorlikni

oshirishga xizmat qiladi. Maqolada sifatli tahlil, qiyosiy yondashuv hamda tizimli o‘rganish metodlaridan foydalanilgan bo‘lib, natijalar mavjud ilmiy adabiyotlar va amaliy tajribalar asosida umumlashtiriladi. Bu esa mavzuning ilmiy dolzarbligini yanada kuchaytiradi va tadqiqotning amaliy qiymatini oshiradi.

Asosiy qism. Zaxira menejmenti korxona faoliyatining barqarorligi va iqtisodiy samaradorligini ta’minlovchi asosiy boshqaruv yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Har qanday ishlab chiqarish tizimida xomashyo, materiallar va tayyor mahsulotlar zaxirasi muhim o‘rin tutadi, chunki ular ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta’minlaydi. Biroq ortiqcha zaxiralar korxona uchun qo‘shimcha xarajatlarni keltirib chiqaradi, ombor saqlash xarajatlarini oshiradi va kapitalning aylanish tezligini sekinlashtiradi. Shu sababli zamonaviy boshqaruv amaliyotida zaxiralarni minimallashtirish va ularni optimal darajada ushlab turish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi. Aynan shu nuqtayi nazardan JIT (Just-in-Time) tizimi samarali yondashuv sifatida shakllangan.

JIT tizimining asosiy g‘oyasi ishlab chiqarish jarayonida kerakli materiallar faqat aniq vaqtida va kerakli miqdorda yetkazib berilishiga asoslanadi. Bu yondashuv ortiqcha zaxiralarni shakllantirishning oldini oladi va ishlab chiqarish jarayonini yanada ixcham hamda moslashuvchan qiladi. Natijada korxona omborida saqlanadigan mahsulot hajmi kamayadi, bu esa o‘z navbatida saqlash xarajatlarining qisqarishiga olib keladi. Shuningdek, kapitalning ortiqcha zaxiralarga bog‘lanib qolishi oldi olinadi va moliyaviy resurslardan samarali foydalanish imkoniyati kengayadi.

Zaxira menejmenti nuqtayi nazaridan qaralganda, JIT tizimi ishlab chiqarish jarayonida “surish” emas, balki “tortish” tamoyiliga asoslanadi. Ya’ni mahsulot ishlab chiqarish bozor talabi va real ehtiyojga qarab amalga oshiriladi. Bu esa talab va taklif o‘rtasidagi nomutanosiblikni kamaytiradi hamda ortiqcha ishlab chiqarish xavfini bartaraf etadi. An’anaviy tizimlarda esa ko‘pincha ehtiyotkorlik sifatida ortiqcha zaxira shakllantiriladi, bu esa korxona uchun moliyaviy yukni oshiradi va samaradorlikni pasaytiradi.

JIT tizimini samarali joriy etish uchun korxona ichki boshqaruv tizimi va tashqi ta’minot zanjiri o‘rtasida yuqori darajadagi muvofiqlik bo‘lishi zarur. Ta’minotchilar bilan aniq va ishonchli aloqalar o‘rnatilishi, yetkazib berish jadvalining qat’iy bajarilishi va logistika jarayonlarining uzluksizligi bu tizimning muvaffaqiyatini belgilaydi. Agar ta’minot jarayonida kechikishlar yuz bersa, ishlab chiqarish jarayoni to‘xtab qolishi mumkin, bu esa JIT tizimining eng asosiy xavflaridan biri hisoblanadi. Shu sababli ushbu tizim yuqori darajadagi intizom va texnologik infratuzilmani talab etadi.

Korxonalarda JIT tizimini joriy etish natijasida ishlab chiqarish jarayonlarida ortiqcha yo‘qotishlar kamayadi. Masalan, ortiqcha ombor xarajatlari, mahsulotning eskirishi yoki yaroqsiz holga kelishi kabi muammolar sezilarli darajada qisqaradi. Bundan tashqari, ishlab chiqarish jarayonining moslashuvchanligi oshadi, ya’ni korxona bozordagi talab o‘zgarishlariga tezkor javob qaytara oladi. Bu esa raqobat sharoitida muhim ustunlikni ta’minlaydi.

Biroq JIT tizimini amaliyotga tatbiq etish har doim ham oson kechmaydi. Ko‘plab korxonalarda infratuzilma yetarli darajada rivojlanmaganligi, logistika tizimining sustligi va ta’minotchilar bilan ishlash madaniyatining pastligi ushbu tizimni to‘liq joriy etishga to‘sqinlik qiladi. Bundan tashqari, tashqi iqtisodiy omillar, masalan transport tizimidagi uzilishlar yoki bozor narxlarining keskin o‘zgarishi ham JIT samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli bu tizimni qo‘llashda xavf omillarini chuqur tahlil qilish zarur.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, JIT tizimi muvaffaqiyatli ishlashi uchun korxona ichida sifatni boshqarish tizimi ham yuqori darajada bo‘lishi kerak. Chunki nuqsonli mahsulotlar yoki sifatsiz materiallar ishlab chiqarish jarayonini izdan chiqarishi mumkin. Shu bois sifat nazorati JIT konsepsiyasining ajralmas qismi hisoblanadi. Shuningdek, axborot texnologiyalaridan foydalanish ham muhim ahamiyatga ega, chunki real vaqt rejimida ma’lumot almashinuvi tizim samaradorligini oshiradi.

Umuman olganda, zaxira menejmenti va JIT tizimi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik korxona iqtisodiy samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. To‘g‘ri tashkil etilgan zaxira boshqaruvi ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta’minlabgina qolmay, balki moliyaviy resurslardan oqilona foydalanishga ham xizmat qiladi. JIT tizimi esa ushbu jarayonni yanada optimallashtirib, ortiqcha xarajatlarni kamaytirish va raqobatbardoshlikni oshirish imkonini beradi. Shuning uchun ham zamonaviy korxonalarda ushbu yondashuvni bosqichma-bosqich joriy etish iqtisodiy jihatdan asoslangan strategik qaror hisoblanadi.

Xulosa. Zaxira menejmenti va JIT (Just-in-Time) tizimi bo‘yicha olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy korxonalarda samaradorlikka erishish faqat ishlab chiqarish hajmini oshirish bilan emas, balki resurslarni oqilona boshqarish orqali ham ta’minlanadi. An’anaviy zaxira yig‘ish yondashuvi ko‘plab korxonalarda moliyaviy resurslarning muzlab qolishiga, ombor xarajatlarining ortishiga va mahsulot eskirish xavfining kuchayishiga olib keladi. Shu nuqtayi nazardan JIT tizimi ortiqcha zaxiralarni minimallashtirish, ishlab chiqarish jarayonini talabga moslashtirish va operatsion xarajatlarni kamaytirish orqali korxona samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalariga asoslanib aytish mumkinki, JIT konsepsiyasining asosiy afzalligi ishlab chiqarish va ta’minot zanjiri o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni kuchaytirish hamda qaror qabul qilish jarayonini real talabga asoslashdir. Biroq ushbu tizimni to‘liq joriy etish uchun korxonalarda logistika infratuzilmasi yuqori darajada rivojlangan bo‘lishi, ta’minotchilar bilan ishonchli va uzoq muddatli hamkorlik yo‘lga qo‘yilishi hamda axborot almashinuvi tezkor va aniqlikka asoslangan bo‘lishi zarur. Amaliy jihatdan tavsiya etiladiki, korxonalar bosqichma-bosqich JIT elementlarini joriy etishlari, avvalo ichki ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirishdan boshlashlari lozim, chunki tizim birdaniga to‘liq joriy etilganda ta’minot uzilishlari xavfi yuqori bo‘ladi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlaridan foydalanish zaxira monitoringini real vaqt rejimida yuritish imkonini beradi va bu JIT samaradorligini sezilarli oshiradi. Bundan tashqari, korxonalarda sifat menejmenti tizimini kuchaytirish muhim, chunki nuqsonli mahsulotlar yoki xomashyodagi xatoliklar ishlab chiqarish zanjirini izdan chiqarishi mumkin. Yana bir muhim taklif sifatida xodimlarning malakasini oshirish va logistika jarayonlarida intizomni kuchaytirish zarur, chunki JIT tizimi inson omiliga sezgir hisoblanadi. Umuman olganda, JIT yondashuvi to‘g‘ri sharoitda qo‘llanilganda korxonalarga moliyaviy barqarorlik, xarajatlarni kamaytirish va bozor o‘zgarishlariga tez moslashish imkonini beradi, shuning uchun uni joriy etish strategik ahamiyatga ega bo‘lgan boshqaruv qarori sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dadaboyev, Q. (2007). Logistika. Toshkent: Iqtisod-Moliya nashriyoti.
2. Qulmuhammedov, J. R. (2015). Logistika asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
3. Umarova, M., & Bo‘ranova, A. (2016). Logistika. Toshkent: Cho‘lpon nashriyoti.
4. Mirzaabdullayev, J. B. (n.d.). Ishlab chiqarish va logistika jarayonlarini boshqarish asoslari. Toshkent: O‘quv qo‘llanma.
5. Xolmuhamedova, Z. B., Muratov, M., & Mengliqulov, B. (n.d.). Agrologistika va biznes asoslari bo‘yicha uslubiy qo‘llanma. Toshkent.
6. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimi o‘quv dasturlari asosida tayyorlangan. (2015). Logistika fanidan o‘quv-uslubiy majmua. Toshkent.